

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК 811.161.3'36

БЕЛАРУСКАЯ АРФАГРАФІЯ-2008: ЦЯЖКІЯ ВЫПАДКІ ПРАВАПІСУ

канд. філал. навук, дац. В.Э. ЗІМАНСКИ,
канд. філал. навук, дац. І.В. БОНДАЛ
(Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Маісэрава)

Аналізуецца новая беларуская арфаграфія-2008. Разглядаюцца цяжкія выпадкі правапісу. Нягледзячы на тое, што ў апошні час выйшла шмат каментарыяў да новай рэдакцыі правіл і шмат практычных дапаможнікаў, асноўны тэкст правіл застаецца нязменным – у рэдакцыі 2008 года. І калі практычныя дапаможнікі, несумненна, будуць запатрабаваны сярод навучэнцаў, шырокае кола зацікаўленых у засваенні новых правіл найперш будзе кіравацца асноўным тэкстам-першакрыніцай. У сувязі з гэтым актуальным бачыцца правесці аналіз структуры і логікі выкладу тэкставага матэрыялу правіл новай рэдакцыі, зрабіўшы акцэнт на найбольш складаных з пункту погляду “звычайнага карыстальніка” выпадках практычнага прымянення новых арфаграфічных норм, што сарыентуе яго ў праведзеных зменах, скіруе, у выпадку неабходнасці, да асэнсаванай працы з адпаведнымі каментарыямі ў іншых метадычных дапаможніках і будзе карысна для свядомага і трывалага засваення “беларускага правапісу-2008”.

З часу прыняцця “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” ў 1959 годзе прайшло амаль паўвека. Да гэтага моманту шмат чаго змянілася ў палітычным і культурным жыцці краіны: узніклі новыя рэаліі, развівалася і ўзбагачалася сама беларуская мова. Адчуваючы гэта, беларускія навукоўцы імкнуліся наблізіць яе да рэальнага жыцця, ствараючы (асабліва актыўна пасля абвешчэння краіны незалежнай дзяржавай) дапаможнікі, у якіх удакладняўся існуючы правапіс [2]. Надзвычай прадуктыўным у гэтым плане было апошняе дзесяцігоддзе, калі былі створаны сістэматызаваныя дапаможнікі для абітурыентаў па беларускай мове [3; 4] і інш., у якіх аўтары імкнуліся адлюстраваць найбольш істотныя моўныя інавацыі, адначасова скрупулёзна акумулюючы разнастайныя вырыянты правапісных нормаў. Аднак усё гэта не адмяняла неабходнасці кадыфікацыі назапашаных за дзесяцігоддзі змен.

Новая рэдакцыя правіл беларускага правапісу за перыяд дзеяння паказала сваю актуальнасць і своечасовасць, задаўшы агульны накірунак развіцця беларускай арфаграфічнай сістэмы. Як слушна зазначана ў прадмове да новай рэдакцыі “Правіл”, беларускі правапіс не патрабуе кардынальных змен, таму створаная Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь рабочая група падрыхтавала такую рэдакцыю, якая заклікана “садзейнічаць стабілізацыі правапісных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы, ... павысіць прэстыж беларускай мовы ў грамадстве як дзяржаўнай мовы Рэспублікі Беларусь” [1, с. 4]. Тым не менш, як паказвае практыка, засваенне і практычнае прымяненне змененых правіл здольна выклікаць у асобных момантах пэўныя цяжкасці, калі няўважліва паставіцца да асэнсавання тэксту кодэкса.

Мэта дадзенага артыкула – прааналізаваць тэкст новай рэдакцыі правіл беларускай арфаграфіі, вылучыць “новае” ў тэксце розных параграфіаў кодэкса і сарыентаваць карыстальніка (у першую чаргу нефілолага) у структуры дакумента з мэтай адназначнага і правільнага разумення новаўведзеных норм і норм, пакінутых без змянення, але надзеленых абноўленымі фармулёўкамі. Матэрыялам для аналізу паслужылі пункты правіл беларускай арфаграфіі, у якія ўнесены змены і якія выклікаюць пэўныя цяжкасці пры засваенні [1]. У працэсе работы былі выкарыстаны апісальна-аналітычны, супастаўляльны, кампаратывны метады аналізу.

Вынікі і іх абмеркаванне. У пачатку аналізу “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі-2008” звернем увагу найперш на структуру дакумента: § 1 Раздзела 1 Главы 1 і § 2 Раздзела 1 Главы 2 прапаноўваюць звесткі з графікі і часткова – фанетыкі беларускай мовы; Глава 5 прысвечана напісанню некаторых марфем. Неабходна заўважыць, што з мэтай уніфікацыі правілаў і спрашчэння іх засваення паняцці “гук” і “літара” не раздзяляюцца: “Галосныя літары” [1, с. 6], “Галосныя *е, ё* ў першым складзе перад націскам абазначаюцца на пісьме літарай *я*” [1, с. 11], “Зычныя літары” [1, с. 15], “Зычныя *дз, ц* пішучца ў некаторых словах...” [1, с. 17], “Калі апошняе зычная літара...” [1, с. 30] і г.д. Былы агульны выраз “зацвярдзелыя зычныя” канкрэтызаваны выразам “шыпячыя, [р], цвёрдае [ц]” [1, с. 7 і інш.].

Аднак звернемся да саміх правапісных нормаў. Адно з важных правілаў беларускага правапісу – правапіс галосных *о, э – а і е, ё – я* (т. зв. “аканне” і “яканне”); адпаведныя правілы выкладзены па частках у некалькіх параграфіах – § 2, 3, 4, 6, часткова – § 5, 7. Самі ж правілы падвергліся нешматлікім, але важным удакладненням: перадача акання распаўсюджана на запазычаныя словы з канцавым гукам *о* пасля галоснага (§ 2) (*Токіа, Ватэрлоа*, адпаведна *сальфеджыа, адажыа, капрычыа, радэа, партфоліа*, але:

мас-медыя, мультымедыя, аўдыя), а таксама на фіналі -эль, -эр, за выключэннем уласных імёнаў іншамоўнага паходжання (§ 4) (*лідар, форталь, аўтсайдар, бартар, адаптар, бараль, альма-матар, камп'ютар, блендар, дэкодар, ордар, містар, фламастар, міталь, кіндар*, але: *Одэр, Гары Потэр, Юнітэр, Манчэстэр*). Трэба заўважыць, што ненаціскае *о* па-ранейшаму пішацца ў выклічніках *ого, ого-го* (дарэчы, як і ненаціскае *э ў* выклічніках *эге, эге-ге, эй, эх* (§ 2), а таксама ва ўтварэннях ад слова *сэнс* (*асэнсавачь*)). Захоўваецца характэрны для беларускай мовы пераход [э] у [ы] у асобных запазычаных і спрадвечна беларускіх словах (*дрызіна, цырымонія, канцылярыя, почырк, інжынер, чырвоны, брызент, горыч, арышт, трывога, хрысціць* і інш.), напісанне якіх неабходна запомніць.

Важным новаўвядзеннем у перадачы акання на пісьме з'яўляецца ўдакладненне напісання канцавых *е, э* пасля зычных у запазычаных словах (§ 3): *е* пішацца пасля *л, к, у* астатніх выпадках пішацца *э* (*філе, камюніке, суфле, рэле, сальта-мартале, саке, піке, дэкальтэ, кайнэ, эсэ, кафэ, Сан-Хасэ, Думбадзэ, Душанбэ, Зімбабвэ, Морзэ, купэ, рэзюмэ*).

Яканне распаўсюджана на лічэбнікі *дзявяты, дзясяты, сямнаццаць, васьмнаццаць* (§ 6); пры гэтым па-ранейшаму (без перадачы акання і якання) пішуцца лічэбнікі *семсот, восемсот*, пра што сведчаць прыклады скланення гэтых слоў, прыведзеныя ў § 5 ("Правапіс літар *а, о, э ў* складаных словах"). Гэтаксама пра захаванне *е ў* першым складзе перад націскам у запазычаных словах сведчаць прыклады, прыведзеныя ў іншых параграфах: *Еўфрат, Еўропа, медаль, перспектыва, сервіз* – § 3; *генеральны* – § 20 (звярніце ўвагу, што ўласна адлюстраванню якання прысвечаны § 6); таму адпаведна: *медаль, бензін, семестр, герой, генерал, сезон, бетон* і пад. У параграфі 2 гаворыцца пра важнае выключэнне з правіла: не змяняецца *ё ў* словах з каранямі *ёд-* і *ёт-* (*ёдыд, ётацыя*).

У новай рэдакцыі "Правіл" удакладнены правапіс галосных у складаных словах (§ 5, 7). Асноўны прынцып напісання галосных у першай частцы складаных слоў і злучальных галосных захаваны (*заа-сад* – *зоамагазін*; *шэзавокі* – *шэзцядзясят*; *крывапівец* – *кروазварот*). Асобна падкрэслены выпадкі, калі другая частка складанага слова пачынаецца з *ў*, а таксама калі другая частка *-вед-, -знаў-*: у першай частцы *ў* гэтым выпадку пішацца *о* (*торфаўборачны, усходазнаўства, манголавед*), перад *ў* злучальная галосная *е* на *я* не змяняецца (*вогнеўстойлівы, зернеўборачны*). Новаўвядзенні закранулі пералік частак складаных слоў, якія пішуцца нязменна: частка *сто-* пішацца з літарай *а*: *ста-* (*стагадовы, стаметровы, стагоддзе*); нязменна пішуцца часткі *свое-, што-, фота-, gros-, проці-, кіна-, дзевяноста-, контр-* (*своеасаблівы, своеўладдзе, процідзеянне, grosмайстар, контрмеры, кінаагляд*). Часткі *пост-, народа-, поў- / паў-* пішуцца паводле асноўных правіл (*поўдзень, паўднёвы, настфактум, постінфарктны, нарадаволец*). Асобна выдзелена напісанне частак *велік-/вялік-*, якое таксама рэгулюецца асноўным правілам – *вялікадзяржаўны, велікадушны*; аналагічны падыход (наяўнасць пабочнага націску) распаўсюджваецца на напісанні тыпу *нядобразычлівы, няпоўнагалосны*. Увайшла ў асноўнае правіла (дакладней, у выключэнні – словы, у якіх праяўляецца пабочны націск пры асноўным націску на першым складзе другой часткі) частка *слова-* (п. 1 § 5) – *словаформа, словатворчасць*; і некаторыя іншыя: *мова-, малочна-, матора-* і пад. (п. 2 § 5). Асобна трэба заўважыць пра напісанне частак *радыё-* (нязменна – *радыёстанцыя, радыёрама*; аналагічна нязменна пішацца частка *ўсё* (*усёвед*)) – і *радые-* (ад *радыі*), згодна з правіламі перадачы на пісьме якання (*радыёізатон, радыеметрычны, радыяметрыя, радыяхімія*), гаворыцца ў § 2 ("Літары *о, ё*").

Важная заўвага зроблена ў § 7: "Складанаскарочаныя словы пры напісанні звычайна разглядаюцца як простыя словы з адным націскам: *зямфонд, лясгас*" [1, с. 13], адпаведна *легспрам* (*лёгкая прамысловасць*). У параграфі 20 Главы 4 заўважана: "У абрэвіятурах скарачаныя часткі пішуцца так, як у адпаведных поўных словах" [1, с. 25] (*Беллітфонд* (беларускі, літаратурны)). Аналагічна ў слове *лесспрамгас* (лес, прамысловасць, гаспадарка).

Не змяніўся правапіс прыстаўных галосных *і, а* (§ 8). Звернем увагу: у правіле гаворыцца пра адсутнасць прыстаўных галосных пасля прыставак і першай часткі складанага слова, якія заканчваюцца на галосны (*заржавець, замишлы, вокамгенна*); адпаведна, пасля прыставак на зычны прыстаўны *і* захоўваецца, але змяняецца ў *ы*: *абылгаць*.

Важна дэталёва разабрацца ў зменах, якія ўнесены ў правапіс спалучэнняў галосных у запазычаных словах (§ 9). Спынімся на фармулёўках п. 1, 2: "Калі спалучэнні *іо, іо* вымаўляюцца як два склады", "Калі спалучэнні *іо, іо* вымаўляюцца як адзін склад"; зразумела, што грунтоўнае засваенне правіла не можа абысціся без трывалых ведаў у галіне беларускага літаратурнага вымаўлення. Асноўныя палажэнні правіла грунтоўна на ранейшых арфаграфічных нормах; пры гэтым удакладняецца правапіс спалучэння *іо ў* пачатку слова (*іо* – пад націскам, *іа* – не пад націскам: *Іосіф, іон, Іарданія, Іаркшыр*; у сярэдзіне слова па-ранейшаму назіраецца ётацыя: *патрыёт, кіяскёр*; выключэнні таксама ранейшыя: *Эфіопія, мільён, трыльён, більён*, як і прынцып перадачы спалучэння *іо*: словы тыпу *медальён, ласьён, шампінён* і выключэнне *бульён*. Напісанне канцавога спалучэння *іо* праз *іа* (*ыа*) (*Антонія, Токія, адажыя*) і слова *радыё* рэгламентавана ў (§ 2). Трэба запомніць напісанне праз *ыа* часткі *аўдыя-*: *аўдыякасета* (было: *аўдыёкасета*). З выпадкаў ужывання спалучэння *іо ў* пачатку слова варта звярнуць увагу на згаданыя яшчэ ў § 2 словы з каранямі *ёд-, ёт-* (*ёдзісты, ёт, ёта, ётацыя, ёдаформ*) і словы *ёг, ёгурт*, а таксама

слова типу *Нью-Ёрк* (§ 16 “Нескладовое *й*”), дзе гаворыцца таксама пра напісанне *i*, *й* пасля прыставак. Тут трэба пракаменціраваць напісанне *Ёфе* (са спалучэння *йо* – *Йоффе*; пры этымалагічным *йо* – *Иоффе* – трэба пісаць *Иофе*, як прапанавана ў § 9 – перадаваць у пачатку слова пад націскам праз *йо* – *Иосиф*, *ионны*). У пункце 4 гаворыцца пра абазначэнне спалучэння *йе* праз *e* пасля галосных і ў пачатку слова (*езуит*, *канвеер*, *Феербах*, *Емен*, *ена* (*іена*), *еці*), таксама на месцы этымалагічнага *йэ* (*праект*, *траекторыя*), у тым ліку і пасля зычных (*Лавуазье*, *п’еса*, *аб’ект*, *Кардыльеры*). Гэтыя напісанні каменціруюцца ў § 19 (“Раздзяляльны мяккі знак і апостраф”). Сярод прыкладаў перадачы на пісьме спалучэння *ia* (*нія*, *дыяфрагма*) звернем увагу на словы *мільярд*, *брэльянт* (яны разглядаюцца ў ліку слоў з этымалагічным спалучэннем *йа*). Захаваны старыя нормы перадачы спалучэнняў *эо* (*ео*), *эа* (*еа*), *іе* (*ые*): *археалаг*, *відэа-касета*, *геалогія*, *ідэалаг*, *крэол*, *Эол*, *ідэалогія*, *Неапаль*, *рэалізм*, *кліент*, *абітурыент*, *Іерусалім*, *іерэй*, *іераманых*, *іерогліф*, *Іерыхон* і выключэнне *акіян*.

Глава 2 “Правіл” прысвечана правапісу зычных. Не змяніўся правапіс звонкіх і глухіх зычных (§ 11). Дастаткова падрабязна і без істотных паправак выкладзены правапіс *д*, *т*, *дз*, *ц* (§ 12), у якім удакладнены напісанні тыпу *ліцвін*, *ліцвінка*, *твіст*, *мардвэ*, у *Літве*.

Лагічна і даступна выкладзены правапіс некаторых спалучэнняў зычных (§ 13), у якім змены ўнесены толькі ў напісанне спалучэнняў *стн* → *сн* ва ўтварэннях ад запазычаных лексем на канцавое *ст* (*кантрасны*, *фарпосны*, *кампосны*, *баласны*, *аванпосны*, *маніфесны*). Спалучэнні тыпу *нтн*, *фтн*, *льтн*, *ктн*, якія не ўваходзяць у правіла, адпаведна, пішуцца без змен (*дэсантны*, *ландшафтны*, *асфальтны*, *абстрактны*).

У параграфі 14 змешчаны правілы ўжывання прыстаўных (у пачатку слова) і ўстаўных (у сярэдзіне) зычных *в*, *г*. Уведзеныя новыя пункты (№ 4, 6) рэгламентуюць напісанне ўстаўнага *в* у словах тыпу *ніво-дзін*, *Лявон*, *есавул*, *каравул*, *павук*, *Тадэвуш* і інш., а таксама вытворных ад іх. Удакладнена напісанне слоў *окаць*, *одум*, *вохра*, рэгламентуецца ўжыванне прыстаўнага *в* перад націскнымі прыстаўкамі *о-*, *об-*, *од-* (*от-*), *у-*, *уз-* (*ус-*); з вышэйсказанага лагічна выцякае адсутнасць прыстаўнага *в* у словах з іншымі прыстаўкамі, а таксама ў выпадках, калі *[у]* развілося з *[в]* (*удава*, *унук*, *улада*, *учора*), і ў слове *наогул*. Трэба заўважыць, што ў п. 5, дзе гаворыцца пра ўжыванне прыстаўнага *в* перад каранёвым *[у]*, прыведзены прыклады толькі з націскным *[у]* (*вугал*, *вузел*, *вуліца*); відавочна, што ненаціскная пазіцыя *[у]* не з’яўляецца ўмовай для ўзнікнення прыстаўнага *в*. У пункце 4 гаворыцца пра адсутнасць прыстаўнага *в* перад пачатковым *[о]* у запазычаных словах і ўласных імёнах і назвах; выключэннямі трэба лічыць такія ўласныя найменні, як *Вольга* і *Вогненная Зямля*.

Найбольш істотныя змены ў правапісе зычных унесены ў правіла ўжывання *ў* (нескладовага) (§ 15). Зняты амаль усе абмежаванні, якія датычыліся запазычаных слоў: цяпер *ў* пішацца і ў пачатку (*ва ўні-версітэце*, *уроки ўшу*, *адпавіцца на ўік-энд*), і ў сярэдзіне слоў (*саўна*, *фаўна*, *раўт*, *клаўнада*, *клоўн*, *раўнд*, *заўральскі*, *Фаўст*). Не скарачаецца націскное *[у]* (*аул*, *луда*, *трыумф*, *праменне ультрафіялета-вае*, *бравы унтэр-афіцэр*, *Брэсцкая унія*), у тым ліку ў ненаціскай пазіцыі пры змене слова і ў вытворных словах (*іудзеі*, *трыумфальны*), ненаціскное *[у]* у канцы запазычаных слоў (*фрау*, *ноу-хау*, *ток-шоу*, *Ландау*, *Кракатау*). Не змяняецца у ў словах з канцавымі спалучэннямі *-ум*, *-ус* і вытворных ад іх (*кансіліум*, *радыус*, *прэзідыум*, *соус*, *опіум*, – *соуснік*, *опіумны*) і ў русізме *траур*, які можа выкарыстоўвацца ў стылістычных мэтах. Астатнія пункты правіла засталіся без змен (скарачэнне *[у]* пасля злучка – словы тыпу *па-ўзбекску*, *жанчына-ўрач* – і інш.).

Трэба звярнуць увагу на тое, што ў п. 1 сярод прыкладаў напісання *ў* пры чаргаванні *[л]* з *[ў]* прыведзены словы *воўк*, *шоўк*, *шчоўк*, *поўны*, *коўзкі*, *моўчкі*, *змоўклі*, *паўметра*, у якіх, строга кажучы, фанетычнага чаргавання няма (як і чаргавання *[в]* з *[ў]* у словах *аўторак*, *каўбой*, *аўгур*, *Аўстрыя*, *Аўдоцыя*, *Аўрора*, *Каўказ*, *Боўш*, *Роўда*, *аўгіевы*); тут маецца на ўвазе этымалогія гука *[ў]*, якую можна вызначыць, параўнаўшы з адпаведным словам, напрыклад, рускай мовы (*волк*, *ковбой*).

У параграфі 16 “Нескладовое *й*” разам з правіламі ужывання *й* на месцы *i* пасля прыставак, якія заканчваюцца на галосны, згадваецца пра перадачу на пісьме спалучэння *[й]* з галоснымі ў словах іншамовнага паходжання (выпадкі былі падрабязна апісаны ў § 9). Прымяняючы палажэнні п. 1, трэба звярнуць асобную ўвагу на захаванне *i* пасля першай часткі складанага слова (*аўтаінспектар*, *медінстытут*) і ў націскным становішчы (*пераігрываць*). Уважлівага прачытання патрабуе § 22, п. 13. У ім з былога пераліку іншамовных прыставак (прэфіксоідаў), пасля якіх каранёвае *i* не змяняецца ў *ы*, выключаны *суб-*, *дэз-* (*субынспектар*, *дэзытэгратар*, *дэзынфармацыя*); наадварот, ёсць прыстаўка (прэфіксоід) *супер-* (*суперінтэлект*) (як, дарэчы, і прыстаўкі *пост-*, *гіпер-*, *транс-*, *пан-*: *постіндустрыяльны*, *гіперінфляцыя*, *трансідранскі*, *панісламізм*).

У правапісе падвоўжаных і падвоеных зычных (§ 17) і правапіс змякчальнага мяккага знака (§ 18) і раздзяляльнага мяккага знака і апострафа (§ 19) істотных змен не ўнесена. Тым не менш у пераліку слоў, у якіх адсутнічае падаўжэнне (§ 17, п. 3 – *Лья*, *Касьян* і пад.), як і раней, ёсць формы дзеяслова *ліць* (раней: *лью* і *лію* [6, с. 365]). Подвоенае напісанне зычных захоўваецца ў словах *бонна*, *донна*, *дурра*, *манна*, *саванна*, *Ганна*, *Жанна*, *Мекка*, *мадонна*, *панна*, *ванна*, *Сусанна*. Важнай зменай з’яўляецца адмена напісання мяккага знака ў прыметніках з суфіксам *-ск-*, утвораных ад кітайскіх і мангольскіх назваў (§ 18, п. 7 – *цянь-чунскі*, *цянь-шанскі*, *цзіцінскі*, *хайханскі*, *сычуанскі*). Пры напісанні апострафа згад-

ваюцца словы з першай часткай *шмат*- (§ 19, п. 4 – *шмат’ёмісты*). Астатнія пункты гэтых правілаў засталіся без змен.

Глава 4 “Правіл” рэгламентуе правапіс абрэвіятур, а таксама правілы скарачэння слоў. Узаконена напісанне скарачаных частак так, як пішуцца адпаведныя поўныя (§ 20, п. 1 – *лінкар*, *Інтэрнал*, *гарвыканкам*, *прафкам*, *ваенкам*, *член-кар.*, *Цэнтрвыбаркам*, *селькар*, *Белсаўпраф* (але: *бортінжынер* – *бартавы інжынер*, *спортінвентар* – *спартыўны інвентар*). Вартым увагі падаецца п. 4: “У некоторых абрэвіатурах напісанне можа не адлюстроўваць натуральнае вымаўленне” [1, с. 26] (*ТЮГ* [ц’ух], *РІВШ* [рыўш]). Без змянення засталіся правілы скарачэння слоў; важным момантам тут з’яўляецца частка п. 5 § 20, дзе імёны з пачатковым *Дз* (*Дзмітрый*) патрабуюцца скарачаць як *Д*, а не *Дз*.

У Главе 5 “Правілаў” прыведзены правапіс некаторых марфем. У дадзеным раздзеле разгледжаны аднамарфемныя прыназоўнікі (§ 21), прыстаўкі (§ 22) і суфіксы (§ 23). Правапіс канчаткаў, які прысутнічаў у папярэдніх правілах, зняты і вынесены на разгляд граматыкі.

Правапіс прыставак не зведаў значных змен. Вялікая ўвага ўдзелена правапісу прыставак *су-* і *са-*: пададзены даволі разгорнуты пералік выпадкаў ужывання гэтых прыставак у залежнасці ад значэння слова; у іншых выпадках “напісанне прыставак *су-* і *са-* ... вызначаецца па слоўніку” [1, с. 30].

Размежавана напісанне прыстаўкі *дыз-* (*дызартрыя*, *дыз’юнкцыя*, *дысгармонія*, *дыспрапорцыя*, *дыскамфорт*) і прыстаўкі *дэз-*, якая фактычна ўжываецца толькі перад пачатковымі галоснымі (пішацца нязменна – *дэзактывацыя*, *дэзарыентацыя*; адпаведна *дэзкамера* – *дэзынфекцыйная камера*). У астатнім правапіс прыставак не змяніўся, як не змяніўся і склад выключэнняў (*расол*, *расольнік*, *расада*, *расаднік*, *разавіць*, *узлаваць*, *узлавацца*, *рашчыніць* (паставіць песта), *ушчуваць*, *нішчымны*, *рошчына*, *ушчуванне*, *ушчунак*, *нішчымніца*), да якіх можна дадаць словы *нашчадак*, *ішчасце*, *пяшчота*, *знішчыць*, *дашчэнту*, *ушчэнт*, *ішчэпкі*, *пошчак*. Аб зменах у правапісе і пасля прыставак на зычны (§ 22, п. 13) было сказана вышэй.

Не ўнесена значных змен у правапіс суфіксаў (§ 23). Гэта датычыцца і правапісу суфіксаў дзеясловаў (п. 1 – 6), і правапісу суфіксаў дзееспрыметнікаў (п. 7 – 9), і правапісу суфіксаў назоўнікаў (п. 10 – 17), і правапісу суфіксаў прыметнікаў (п. 18 – 19). Трэба адзначыць больш дакладную ў параўнанні з папярэднім рэдакцыйнай фармулёўкай правіл ужывання суфікса *-ірава-* (*-ырава-*): пры аманіміі з дзеясловамі з суфіксам *-ава-* (*-ява-*) – *газіраваць*); калі дзеяслоў без *-ір-* (*-ыр-*) губляе сваю фармальную і семантычную акрэсленасць – *лабіраваць*); калі дзеяслоў мае вузкатэрміналагічнае значэнне – *манціраваць* [1, с. 33], а таксама падрабязна апісаныя выпадкі ўжывання суфікса *-шчык-* (*-шчыц-*) [1, с. 36]. Разам з тым у падрабязна разгледжаных выпадках ужывання суфіксаў *-чын-* і *-шчын-* (§ 17) можна карыстацца ранейшым тлумачэннем напісання спалучэння *ччын*: калі базай для ўтварэння назоўніка паслужыў прыметнік на *-цкі*, дзе [ц] не са спалучэння [тс] (*Полацк* – *полацкі* – *Полаччына*, *Турцыя* – *турэцкі* – *Турэччына*, але: *Брэст* – *брэцкі* – *Брэстчына*). У новых правілах удакладнены фармулёўкі правіл напісання суфіксаў *-ск-* і *-ств-* (п. 21), а таксама правапіс падвоенага *нн* (п. 20) і падвоенага *цц* (п. 22). Самі прынцыпы правапісу ў гэтых выпадках не змяніліся.

Глава 6 “Правіл” рэгламентуе правілы ўжывання вялікай літары. У сувязі са значнымі зменамі ў грамадскім і культурным жыцці краіны, якія адбыліся з часу прыняцця ў 1959 г. “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”, неабходнасць удакладнення менавіта гэтай часткі “Правіл” асабліва актуальная. У дапаможніках апошняга часу не аднойчы рабілася спроба скласці поўны звод правіл ужывання вялікай літары, з якіх найбольш распрацаванымі уяўляюцца правілы, прыведзеныя ў “Кароткім слоўніку беларускай мовы” Г.У. Арашонкавай, В.П. Лемцюговай [2]; акрамя таго, правапіс вялікай літары не раз удакладняўся ў дапаможніках для абітурыентаў [3 – 5]. Тым не менш асобныя напісанні ў гэтых дапаможніках супярэчылі адно аднаму, таму адлюстраванне правапісу вялікай літары ў “Правілах” – з’ява даўно чаканая і надзвычай важная.

Трэба сказаць, што новыя правілы правапісу вялікай літары выкладзены падрабязна і лагічна. У “Правілах” падрабязна распрацаваны правілы ўжывання вялікай і малой літар у найменнях асоб, звязаных з рэлігіямі, назвах міфалагічных і казачных герояў (§ 26). Зроблены неабходныя ўдакладненні правапісу вялікай і малой літар у назвах дзяржаўных органаў і іншых арганізацый (§ 28), у найменнях пасадаў і званняў, ветлівых зваротах і спецыяльных абазначэннях (§ 29), у назвах дакументаў, іх зводаў, унікальных прадметаў, твораў (§ 31), у назвах знамянальных падзей і дат, перыядаў і эпох, святаў (§ 32). Гэта датычыцца такіх напісанняў, як *Бог Дух Святы*, *Тройца*, *Маці Божая* (але: *ратуй божа*; *бог Пярун*; *бог вайны*), *Гроб Гасподні*, *Папа Рымскі*, *Вялікае Княства Літоўскае*, *Мінскі абласны Савет дэпутатаў* (але: *вучоны савет факультэта журналістыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*, *савет на абароне дысертацыі*), *Першая сусветная вайна*, *Другая сусветная вайна*, *Дзень Незалежнасці Рэспублікі Беларусь*, *Нараджэнне Хрыстова*, *Уваскрэсненне Хрыстова*, *Радаўніца*, *Вялікдзень*, *Каляды*, *Біблія*, *Каран*, *Чысты чацвер* і пад. Таксама ўдакладнены асобныя напісанні: *Міжнародная прэмія Міру* [1, с. 50], дзе слова *Міру* раней пісалася і з вялікай літары [8, с. 131], і з малой [2, с. 338]; *ордэн Ганаровага Легіёна* (с. 50), дзе слова *Легіён* раней пісалася і з вялікай літары [4, с. 40], і з малой [2, с. 338].

Асобную ўвагу звернем на напісанне пачатковай часткі *Сан-* (*Сан-Мартын*) [1, с. 42]: у японскіх імёнах, у якіх частка *-сан* пішацца пасля імя і з малой літары (*Фудзі-сан*). У назве пасады *Генеральны*

пракурор Рэспублікі Беларусь слова пракурор пішацца з малой літары [1, с. 49], але слова *пасол* у найменні *Надзвычайны і Паўнамоцны Пасол Рэспублікі Беларусь* пішацца з вялікай літары (як і раней: у “Кароткім слоўніку беларускай мовы” [2, с. 339]). З вялікай літары пішуцца словы або спалучэнні слоў, якія з’яўляюцца афіцыйнымі назвамі асобы па вышэйшых дзяржаўных і рэлігійных пасадах ці па вышэйшых дзяржаўных узнагародах (*Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Прэм’ер-міністр Рэспублікі Беларусь* [1, с. 49] (дарэчы, у “Кароткім слоўніку беларускай мовы” было *Прэм’ер-Міністр* [2, с. 338]), *Старшыня Канстытуцыйнага Суда Рэспублікі Беларусь, Патрыяршы Экзарх усяе Беларусі, Мітрапаліт Віцебскі і Аршанскі, Герой Беларусі*. Адзначым, што падобныя найменні павінны пісацца з малой літары, калі ў тэксте няма ўказання на канкрэтную асобу: *мітрапаліт, прэзідэнт, міністр сувязі*. Семантычнага падыходу і аналізу сінтагматычных сувязей патрабуе напісанне такіх назваў, як “вольва”, “боінг” (*самалёт*) (пішуцца ў двукоссі [1, с. 52]), *форд, кацюша* (без двукосся [1, с. 43]), “*Ніва*”, “*Опель*” (у двукоссі і з вялікай літары [1, с. 130]) (раней: “*форд*” [2, с. 336], *форд* [8, с. 127]).

Трэба адзначыць, што па-ранейшаму пішуцца з вялікай літары адносныя прыметнікі, утвораныя ад імён і прозвішчаў (*Купалаўская прэмія*), калі яны суадносяцца са спалучэннямі са словамі *імя, памяці* (гэтыя спалучэнні прыведзены ў расшыфроўцы – п. 1 §25). З вялікай літары пішуцца часткі *Дзі, Дэ, Ван* і пад., калі ўласны імёны без гэтых артыкляў не ўжываюцца (*Ван Гог, Дэ Лонг* – п. 2 § 25). У правіле рэгламентавана напісанне аднаслоўных уласных назваў і першага слова ў састаўных назвах дзяржаўных, традыцыйных і рэлігійных святаў (тут варта звярнуць увагу на напісанні *Дзень Канстытуцыі, Дзень Перамогі, Дзень Незалежнасці Рэспублікі Беларусь, Дзень Кастрычніцкай рэвалюцыі* [1, с. 51]). Нарэшце, згодна з правілам, з вялікай літары пішуцца ўсе словы ў найменнях вышэйшых органаў заканадаўчай, выканаўчай і судовай улады Рэспублікі Беларусь і іншых краін (*Дзяржаўная Дума Федэральнага Сходу Расійскай Федэрацыі, Усекітайскі Сход Народных Прадстаўнікоў*). Але неабходна запомніць напісанні найменняў беларускіх вышэйшых заканадаўчых органаў, напісанне якіх замацавана ў Канстытуцыі (*Нацыянальны сход Рэспублікі Беларусь, Палата прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь*) [1, с. 47]. У астатнім правілы ўжывання вялікай літары засталіся без змен.

Глава 7 “Правіл” рэгламентуе правілы напісання слоў разам, праз злучок і асобна. Змяненні ў значных удакладненняў у дадзенае правіла не ўнесена, за выключэннем п. 1 § 34, дзе значна пашыраны пералік прыставак і падобных да прыставак пачатковых частак слоў і пачатковых іншамовных частак складаных слоў, у пераліку якіх скарачаныя часткі *спарт-* (спартыўны), *танц-* (танцавальны), а таксама частка *блок-* (блакіровачны – п. 2 § 35), *контр-* і *паст-*. Напісанне аналагічных частак разглядалася ў § 20, дзе рэгламентаваны правапіс абрэвіатур. Адпаведна: *контрмеры, контр-адмірал, постінфарктны, блокпост* (але: *кантрафактны, кантрамарка*).

Не ўнесена значных змен у правапіс складаных прыметнікаў. Варта звярнуць увагу на п. 1 § 36 “Складаныя прыметнікі”: напісанне разам прыметнікаў з першай часткай – прыслоўем (*моцнадзеючы, высокаадукаваны, нізкарослы*) пры абазначэнні аднаго паняцця ці ў вузкатэрміналагічным значэнні і напісанне асобна (*выпадкова сустрэты, адносна спакойны, дыяметральна процілеглы*) – пры абазначэнні двух самастойных паняццяў [1, с. 57]. Пры дэфісным напісанні прыметнікаў (§ 36, п. 2) неабходна звярнуць увагу на выпадкі напісання праз злучок прыметнікаў, утвораных ад імя і прозвішча (*Жуль Верн – жуль-вернаўскі*) і выпадкі напісання разам прыставачных прыметнікаў, утвораных ад уласных назваў, якія пішуцца праз злучок (*Давыд-Гарадок – прыдавыдгарадоцкі*).

Пры разглядзе правапісу прыслоўяў варта памятаць пра раздзельнае напісанне выразу *пад вечар*, якое і раней уваходзіла ў выключэнні (у адрозненне ад прыслоўя *надвечар*) [1, с. 60]. У фармулёўцы п. 3 § 38 выразна чытаецца папярэдняя правапісная норма: “Пішуцца разам прыслоўі, у склад якіх уваходзяць часткі *што-* і *-сама*”; у апошнім абзацы п. 8 пералік прыкладаў раздзельных напісанняў бяспрэчна папярэдняе выразамі *без дай прычыны (рады), як на зло, як на заказ, на праўдзе кажучы, час ад часу, з веку ў век*.

Пры разглядзе правапісу прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц, выклічнікаў (§ 39) у п. 7 неабходна запомніць побач са словамі *ўсё-такі, так-такі* таксама словы *зноў-такі, даволі-такі*, у якіх часціца *такі* і раней таксама пісалася праз злучок [8, с. 152].

Нарэшце, разглядаючы правапіс *не (ня)* (п. 1 § 40), нельга забываць, што пры наяўнасці слоў *вельмі, надта, зусім, выключна, абсалютна, незвычайна* і інш., якія выражаюць значэнне ступені якасці, часціца *не* з поўнымі дзееспрыметнікамі і прыметнікамі пішацца разам, а разглядаючы правапіс часціцы *ні* (п. 3) – што злітна пішацца *ні* ў словах, якія без *ні* не ўжываюцца (*нішчымны*). Вывучаючы п. 4, адзначым, што ў астатніх (не пералічаных у правіле) выпадках часціца *ні* пішацца асобна. У цэлым правапіс службовых слоў у беларускай мове застаўся без змен.

Найбольш істотнай зменай, унесенай у правілы пераносу слоў (Глава 8), з’явіўся дазвол пераносіць спалучэнні зычных у сярэдзіне слова (акрамя спалучэнняў з *й* і *ў*) на стыку марфем у любым парадку (*рас-крыць, раск-рыць, мыц-ца, мы-цца; зай-граць, зай-тра*). Аднак гэта не датычыцца складаных слоў, у якіх нельга пры пераносе адрываць першую літару другой часткі (нельга: *бульбаў-борка, дзевяностарацэнтны* і пад.). Не дзеляцца пры пераносе словы тыпу: *ЮНЕСКА, ЯК-42, г. зн., 120 кг, г. Віцебск, Н.І. Гілевіч, 9-га (Мая), 2012 г.* У большасці ж правілы пераносу захаваліся ў ранейшым варыянце.

Заклучэнне. Новая рэдакцыя “Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” дэманструе гнуткасць і мабільнасць беларускай арфаграфічнай сістэмы, яе здольнасць адекватна рэагаваць на актуальныя змены ў мове і грамадстве. Беларускі правапіс у выніку сапраўды быў спрошчаны і ўніфікаваны.

Новая рэдакцыя правіл, з’яўляючыся цэласным зводам арфаграфічных і пунктуацыйных норм, патрабуе ўважлівага прачытання кожнага пункта і асэнсавання яго зместу ў сукупнасці нарматыўных звестак, выкладзеных ў дадзеным кодэксе. Праца над засваеннем новага правапісу не адмяняе, аднак, неабходнасці пры вывятленні спрэчнага арфаграфічнага пытання звяртацца да іншых лінгвістычных і метадычных дапаможнікаў [9 – 11 і інш.].

Адзначым, што адным з найбольш аўтарытэтных даведнікаў па новай беларускай арфаграфіі на сённяшні час з’яўляецца “Слоўнік беларускай мовы” пад рэдакцыяй А.А. Лукашанца, В.П. Русак [12].

ЛІТАРАТУРА

1. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.
2. Арашонкава, Г.У. Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс: Вымаўленне: Націск: Словазмяненне: Словаўжыванне / Г.У. Арашонкава, В.П. Лемцюгова; пад рэд. В.І. Рабкевіча. – Мінск: Маст. літ., 1994. – 367 с.
3. Малажай, Г.М. Беларуская мова: дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання / Г.М. Малажай. – 3-е выд. – Мінск: Аверсэв, 2005. – 368 с.
4. Цыбульская, С.І. Беларуская мова: Інтэнсіўны курс падрыхтоўкі да тэсціравання і экзамену / С.І. Цыбульская. – Мінск: ТэтраСістэмс, 2004. – 288 с.
5. Марозава, Я.Н. Рыхтуемся да цэнтралізаванага тэсціравання: (новыя “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі”): дапаможнік для слухачоў факультэта давузаўскай падрыхтоўкі / Я.Н. Марозава. – 2-е выд., дапрац. – Віцебск: Выд-ва УА “ВДУ імя П.М. Машэрава”, 2011. – 172 с.
6. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР; пад рэд. М.В. Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 903 с.
7. Бардовіч, А.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М. Бардовіч, Л.М. Шакун. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1989. – 718 с.
8. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская арфаграфія / Я.М. Камароўскі. – Мінск: Нар. асвета, 1985. – 160 с.
9. Куліковіч, У.І. Правілы сучаснай беларускай арфаграфіі: вучэб. дапам. / У.І. Куліковіч. – Мінск: Новое знанне, 2011. – 222 с.
10. Сучасная беларуская арфаграфія. Акадэмічны даведнік / И.У. Кандраценя, Л.П. Кунцевич; пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск: Аверсэв, 2012. – 272 с.
11. Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы / уклад. Л.П. Кунцэвіч, І.У. Кандраценя; пад рэд. А.А. Лукашанца. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 695 с.
12. Слоўнік беларускай мовы / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы; уклад. Н.П. Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А.А. Лукашанец, В.П. Русак. – Мінск: Беларус. навука, 2012. – 916 с.

Паступіў 24.10.2012

BELARUSIAN ORTHOGRAPHY-2008: DIFFICULT CASES OF SPELLING

V. ZIMANSKIY, I. BONDAL

“The rules of Belarusian spelling and punctuation” of 2008 are analyzed. Difficult cases of spelling are considered. Though a lot of commentaries on the new edition of the rules and educational supplies have been published lately, the basic text of the rules remains invariable – the one edited in 2008. And although educational supplies will be popular among students, a lot of people, interested in mastering the new rules, will use the main primary source. Proceeding from this, the article deals with topical issues of modern Belarusian orthography. It outlines a range of issues related to the definition of the degree of novelty in the proposed wording of the rules and features of the practical application of the new spelling rules. It analyzes the changes made in the current spelling, outlines a range of problems related to the study and practical mastery of orthographic changes in certain rules.